

ECOURI CONSTANTINOPOLITANE ÎN ILUSTRĂRILE ACATISTULUI DIN MOLDOVA SECOLULUI XVI*

Constanța Costea**

Keywords: Akathistos, Humor, Moldovița, Părhăuți, Healing sands, Hodegetria icon, Maforion, Mandylion.

Abstract: Previous investigations revealed that a number of scenes in the eleven cycles of the Akathistos painted in Moldavia during the reigns of Peter Rareș and Jeremiah Movilă depend on 14th-early 15th century Byzantine monuments (icons, frescoes, murals) or their parallels. Certain details in these Akathistos illustrations refer to Constantinopolitan miracles or wonder-working icons and relics, such as: healing sands in the Christ Philanthropos monastery (Ancient Serail), the Tuesday procession of the Virgin Hodegetria with the bearer of the icon extending his arm as being crucified, or the use of famous icons (Hodegetria) and relics (Mandylion, maphorion of the Virgin) as securing victory during the city sieges.

Cuvinte cheie: Imnul Acatist, Humor, Moldovița, Părhăuți, Arbore, nisip vindecător, icoana Hodighitriei, maforion, Mandylion.

Rezumat: În ilustrările Acatistului din secolul al XVI-lea, având referințe în ciclurile paleologe și paralelele lor (secolul al XIV-lea începutul secolului al XV-lea), la Humor, Moldovița, Părhăuți, Arbore, apar secvențe din viața capitalei Imperiului Bizantin: minuni (nisipul vindecător de la mănăstirea Hristos Philanthropos din Vechiul Serai), fragmente din procesiunea de marți a icoanei Hodighitria cu purtătorul de icoană întinzând brațele ca și cum ar fi răstignit, scoaterea, în asediile cetății, a obiectelor purtătoare de energii dumnezeiești - Hodighitria, maforionul Maicii Domnului sau Mandylionul - pentru a aduce victoria în război.

Acatistul *Bunei Vestiri*, un imn creat în perioada preiconoclastă, compus din 24 de condace și icoase, cărora li s-a adăugat, ulterior, strofa introductivă, *proimionul*, a fost ilustrat târziu, ca o consecință a tendințelor speculative și inventivității atelierelor constantinopolitane, din jurul anului 1300.

Analiza ciclurilor murale figurând acest text poetic în Moldova lui Petru Rareș și Ieremia Movilă – nouă în pictura exterioară (Probota, Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru din Suceava, Humor, Moldovița, Baia, Arbore, Voroneț, Sucevița) și două în cea interioară (Părhăuți, Sucevița) – a pus în relație un număr de redactări din structura imnului cu surse bizantine din secolul al XIV-lea, din cele mai variate: icoană (*Lauda Maicii Domnului cu Acatistul* aflată în catedrala Adormirii, Uspenski Sobor, din Kremlinul Moscovei, cu paralela monumentală pe care a generat-o, în biserica Therapont), miniaturi (Synodal. gr. 429 și Psaltirea Tomić de la Moscova, Psaltirea sârbă de la München) sau fresce (Dečani, Mateiče, Peribleptos din Ohrida, Markov manastir).¹ Nu este documentată forma prin care, în secolul al XVI-lea, artiștii sau teologii din țările române aveau cunoștința de imaginile bizantine ale imnului, cert este că interesul lor este dirijat, în Moldova „deceniilor Rareș”, spre versiuni cu originalitate crescută, ca cele din icoană și manuscrise.

Dincolo de structura imaginii, în ciclurile studiate apar uneori detalii ale vieții capitalei Țării Românești creștine - legate de minuni și imagini miraculoase - a căror prezență pare a fi generată prin resorturi multiple, nu întotdeauna vizuale.

Astfel, o reprezentare greu de descifrat ilustrează strofa 20 (*Împărate sfinte, de ți-am aduce cântări și laude la număr întocmai ca nisipul, nimic nu plinim cum se cuvine, căci se biruiește toată cântarea care se îndreaptă către mulțimea milelor tale...*) la Părhăuți: Hristos apare în picioare, flancat de episcopi, având în prim plan o fântână înaltă, cu personaje așezate în jur, iar în avanscenă un izvor (Fig. 1); la Arbore, în lipsa inscripțiilor și în dezordinea strofelor din a doua parte a imnului, specifică monumentului, a fost identificată, prin analogie, aceeași temă: Hristos între episcopi, „asistând” un grup de oameni îngropați până la piept/gât, în jurul unui izvor (Fig. 2).

* Comunicare susținută în cadrul simpozionului *Arhitectură. Restaurare. Arheologie* în anul 2009 (ARA/10).

** Constanța Costea: Institutul de Istoria Artei „George Oprescu”, București.

¹ Costea 2009, p. 99-108.

Fig. 1. Părhăuți.

Fig. 2. Arbore.

Sursa celor două reprezentări stă în ilustrarea scenei corespondente din icoana bizantină aflată la Moscova (Fig. 3), a cărei descifrare a fost făcută pe baza relatărilor pelerinilor ruși din secolele XIV-XV, la Constantinopol:² este minunea care se petrecea la mănăstirea Hristos Philanthropos din Vechiul Serai, unde se arătase Hristos / era o icoană *achiropiită* a lui Hristos în picioare, și unde, lângă mare, curgea o apă sfântă izvorând de sub biserică, vindecătoare, împreună cu nisipul din jur, de lepră și de multe alte boli.³ Deși în monumentele din Moldova „zidul” pe care este proiectată figura lui Hristos a dispărut, „fundamentele” vindecării sunt prezente. Dacă însă versiunea de la Părhăuți e foarte aproape de cea a icoanei Uspenski, la Arbore, detaliul, inexistent în rapoartele călătorilor ruși, al îngropării bolnavilor până la gât în nisipul miraculos, are altă sursă: practica apelului la vindecare, din ziua Schimbării la Față, menținută până târziu după căderea capitalei, menționată de călătorii occidentali în secolul al XVII-lea,⁴ care putea fi cunoscută din relatări consemnate sau din mărturie directă.

Identificarea miracolului din icoana Uspenski primește, prin intervenția iconografică de la Arbore, o confirmare neașteptată.

O altă secvență de realitate constantinopolitană pare a se fi inserat în ilustrarea strofei 17 a Acatistului (*Pe ritorii cei mult vorbitori îi vedem tăcând, ca niște pești fără de glas, despre tine, Născătoare de Dumnezeu*) la Humor, unde compoziția are o structură neobișnuită (Fig. 4). Inspirată, generic, din redactarea de la Mateițe - unică în ciclurile bizantine ale Acatistului, figurând o procesiune a icoanei Maicii Domnului Hodighitria - versiunea din Moldova așează în ax purtătorul de icoană - imaginea aceluiași tip iconografic al Fecioarei -

² Salikova 1990, p. 47-50.

³ Janin 1946, p. 151-162.

⁴ Thévenot ? 1727, p. 71.

Fig. 3. Icoana Uspenski, detaliu.

Fig. 4. Humor, Imnul Acatist, strofa 17.

care o susține pe hampă, extinzând-și brațele ca și cum ar fi crucificat. Gestul recheamă relatările pelerinilor ruși (Ștefan din Novgorod, spre 1350) despre slujba de marți destinată acestei icoane, *palladium* al Constantinopolului, în mănăstirea Maicii Domnului Hodighitria / *τῶν Ὁδηγῶν*: „se scoate această icoană în fiecare marți ... se așează ... pe umerii unui singur om și el își întinde brațele ca și cum ar fi răstignit ...”.⁵ Ridicarea Hodighitriei în procesiune și purtarea ei pe străzile capitalei de „omul răstignit” apare în reprezentarea *hapax* de la sfârșitul secolului al XIII-lea, din narthexul bisericii Vlacherne, lângă Arta⁶ (Fig. 5). La Humor, din memoria procesiunii de marți a mănăstirii Hodighitriei s-a păstrat fragmentul purtătorului de icoană, care se asociază unui *topos* al cinstirii imaginii.

Același tip al Fecioarei cu Pruncul apare în Asecul Constantinopolului, care ilustrează *prooimionul* Acatistului (*Apărătoarei Doamne, pentru biruință, mulțumiri*),⁷ conservat la Humor, Moldovița și Arbore⁸ (Fig. 6-8): este icoana purtată în procesiune pe zidurile cetății, ca protectoare de invazii barbare. Trei atacuri asupra capitalei erau mai bine cunoscute lumii creștine după Căderea Constantinopolului: cel al avarilor, slavilor și perșilor în 626, sub Heraclius, al arabilor în 674-678 sub Constantin „Pogonat” și

⁵ Janin 1969, p. 204.

⁶ Achimastou, Potamianou 1981, 4-14, Fig. 14-17; Belting 1994, p. 190-191.

⁷ La slujba Acatistului din Săptămâna a cincea a Postului Mare, *Apărătoarei Doamne* se cântă la început, de trei ori pe parcurs (în Triodul de la Neamț, din secolul XVI, BAR sl. 111, secvențele apar după icoasele 3, 6 și 9) și la sfârșitul imnului. În monumentele din Moldova, ilustrarea apare la capătul celor 24 de strofe, pentru amplasarea redacției militare și pentru a-i pune în evidență semnificația actualizată.

⁸ La Baia deteriorarea avansată face imaginea ilizibilă.

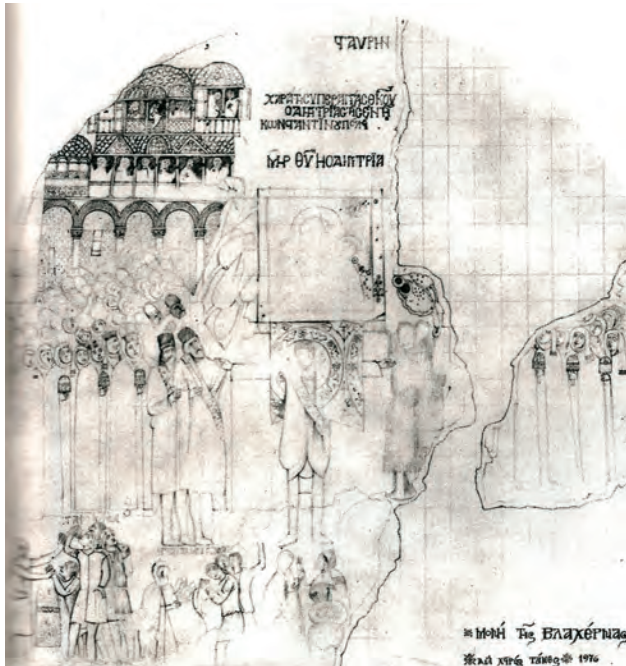

Fig. 5. Vlacherne, Arta, Procesiunea icoanei Hodighitria pe străzile Constantinopolului.

Fig. 6. Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului.

Fig. 7. Vlacherne, Arta, Procesiunea icoanei Hodighitria pe străzile Constantinopolului.

Fig. 8. Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului.

Fig. 9. Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului.

în 717, sub Leon Isaurul.⁹ Deși la asediul din 626 icoana scoasă de Constantin, fiul lui Heraclius și de patriarhul Serghie să apere fortificațiile, fusese cea a Fecioarei din biserica Vlachelnelor¹⁰ – orantă cu Pruncul în medalion, pe piept, așa cum apare descrisă în secolul al XI-lea¹¹ – memoria narațiunilor Asediilor a reținut tipul Hodighitriei,¹² menționat expres în atacul din 717¹³ cu referință la icoana mănăstirii τῶν Ὁδηγῶν, transmis și în pictura murală din monumentele Moldovei.

Redacțiile Asediului de la Humor, Moldovița și Arbore, relativ diferite, probează o distanță față de ilustrarea directă, o relație liberă cu narațiunea hagiografică, în punctul esențial pentru ilustrarea *proimionului*: obiectele *nikefore*. În ambele variante ale textului, la primul atac

sunt aduse în procesiune pe ziduri *achiropiita* lui Hristos, lemnul crucii și vestmântul Maicii Domnului (la al doilea maforionul, în Sinaxar), iar la al treilea, lemnul crucii și icoana Fecioarei (Hodighitria în Sinaxar). Tipul iconografic al Născătoarei de Dumnezeu, comun celor trei imagini ale Asediului, ar pleda pentru ideea ilustrării episoadelor compulsate.¹⁴ Crucea nu apare în nici una din versiunile pictate, discutate, Mandylionul și maforionul numai la Moldovița. În privința acestor ultime două piese sacre, Menologul și Sinaxarul se află în aparentă neconcordanță față de sursele istorice contemporane evenimentelor.¹⁵ Maforionul, care se afla la Constantinopol din 473 – păstrat în biserica Vlachelnelor (în paraclisul Raclei, Σορός) – ar fi fost scos pe ziduri, în procesiune, pentru prima dată, de împăratul Mihail III și de patriarhul Fotie la invazia rusă din 860.¹⁶ Cât despre imaginea achiropiită a lui Hristos, prezența sa la Constantinopol în secolul al VII-lea

⁹ „Fragmentul de istorie” era introdus ca lectură în slujba Acatistului din Postul Mare. Triodul de la Neamț însă nu include narațiunea Asediilor. Versiunea din Moldova, oarecum diferită de Sinaxar, conținută în manuscrisele timpului, Sbornice i.e. culegeri de omilii, texte hagiografice (Dragomirna, sl. 1813, fost 724, secolul XV, de la mână. Moldovița, alcătuit la Constantinopol, după inscripția *Sfântul Theodor Studitul în a cărui mănăstire s-au scris aceste cărți*, fol. 262- 271v: Iufu 1970, p. 339; BAR sl. 152, sec. XV, de la mână. Neamț, fol. 365-370: Panaitescu 1959, p. 208; pentru ambele: Mircea 2005, p. 178) este *Povestire folositoare culeasă din vechile povestiri și dată la iveală pentru pomenire, despre preaslăvitele minuni care au fost când perșii și varvarii au înconjurat cu război Tarigradul, care au și pierit din judecata lui Dumnezeu și au fost nimiciți, iar cetatea a rămas neatinsă cu rugăciunile Născătoarei de Dumnezeu și de atunci se cântă rugăciunea de mulțumire cu stare în picioare, în acea zi, adică Miraculum in eadem obsidione seu de ἀκαθίστη / (a Metaphrasta in menologium insertum) BHG 1060 (PG 92, 1353-1372; PG 106, 1336-1353): Halkin 1957, p. 134; În legătură cu lectura, inclusă de regulă în Triod (v. Ciobanu 2007, p. 51-55) De ἀκαθίστη/ synaxarium, BHG 1063 (PG 92, 1348-1353): Halkin 1957, 134, există autori care recunosc atribuirea către Nichifor Callist, în secolul XIV (menționată în J.M. Quercii *Annotaciones*, PG 92, 1347-1348): Frolov 1944, 95 n. 2; Patterson, Ševčenko 1991, p. 49, n. 31.*

¹⁰ Janin 1969, p. 163.

¹¹ *Ibidem*, p. 162, 166.

¹² Menolog, PG 92, 1356; PG 106, 1337; BAR sl. 152, 365v: „Iară Serghie patriarhul luând sfințele icoane ale Maicii lui Dumnezeu și mai vărtos acelea întru care era Mântuitorul Prunc mic zugrăvit ținându-se pre mâinile Maică-sa”; textul pare contaminat, în locul în care vorbește de mai multe icoane, de Omilia la asediul cetății (626) a lui Theodor Synkellos, v. Belting 1994, 496, Anexa, nr.2; pentru Moldova însă interesează tipul iconografic al Hodighitriei (versiunea română după Triodul din 1700, de la Buzău, care conține ambele versiuni ale Asediilor, și cea din Menolog, mai amplă, și cea din Sinaxar, concisă; traducerea au fost preluate în ediția de la Râmnic din 1782).

¹³ Sinaxar, PG 92, 1352; Patterson, Ševčenko 1991, p. 49 n. 31.

¹⁴ Și respingerea asaltului otoman din 1422 asupra capitalei este atribuită de Iosif Vriennios purtării Hodighitriei de-a lungul fortificațiilor: Cutler 1975, p. 140.

¹⁵ „On the complicated question of just what images or relics were taken around the walls in 626, and whether they did or did not include an icon of the Virgin, cf. J. L. van Dielen, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715)* (Amsterdam, 1972), Excursus I, 174-78”: Patterson 1991, p. 49 n.31.

¹⁶ Janin 1969, 161, 163; Cutler 1975, p. 137-139; ODB II, 1294 (Ševčenko, Kazhdan).

ar putea părea anacronică, dacă s-ar lua în considerare Mandylionul de la Edessa, adus în capitală la 944. Aici însă era venerată, din secolul al VI-lea, imaginea nefăcută de mână a lui Hristos de la Camuliana, care „a fost folosită ca palladium imperial în războaiele împotriva perșilor din secolul al VII-lea”.¹⁷

Este verosimil ca surse istorice să fi interferat cu cele hagiografice în structurarea imaginii Asediului, în Moldova lui Petru Rareș, unde un învățat cum era cronicarul Macarie, episcop de Roman la vremea conceperii și pictării acestor compoziții, „era îmbuibat de citirea bizantinilor”.¹⁸

Nu ar fi lipsită de importanță menționarea, în acest context de cunoaștere a realităților constantinopolitane, a prezenței tipului Maicii Domnului Vlahernitissa, într-o scenă de cinstire a icoanei care apare deasupra zidului – la Probota (Fig. 9) și Sf. Gheorghe din Suceava – în ilustrarea strofei 17, a ritorilor/filosofilor. Iconografia, puțin frecventă în Moldova timpului, pare a fi gândită, în interiorul Acatistului, ca aducătoare de victorie în războiul cu gândirea păgână.

Bibliografie

- Achimastou-Potamianou 1981 = Achimastou-Potamianou M., *The Byzantine Wall Paintns of Vlacherna Monastery (Area of Arta)*, în Actes du XVe CIEB, Athenes, 1976, în Art et Archéologie. Communications II, Athenes, 1981, A, 1ff.
- Belting 1994 = Belting H., *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Chicago, 1994.
- Bogdan 1968 = Bogdan I., *Cronici și texte literare vechi. Cronica lui Macarie, în scrieri ales*, București, 1968.
- Ciobanu 2007 = Ciobanu C., *Stihia Profeticului I.*, Chișinău, 2007.
- Costea 2009 = Costea C., *Sub semnul Miresei nenuntite. Despre Reprezentarea Imnului Acatist în Moldova secolului XVI*, în AT 19, 2009, p. 99-108.
- Cutler 1975 = Cutler A., *The Virgin on the Walls*, în *Transfiguration. Studies in the Dynamics of Byzantine Iconography*, London, 1975, p. 111 sqq.
- Frolow 1944 = Frolow A., *La dédicace de Constantinople dans la tradition Byzantine*, în RHR 27, 1944, p. 61 ff.
- Grabar 1991 = Grabar A., *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic*, București, 1991 (Paris, 1984).
- Halkin 1957 = Halkin F., BHG III, Bruzelles, 1957.
- Iufu 1990 = Iufu Z., *Za desetomnata kelektia Studion (iz arhiva na rumanskia issledovac Ion Iufu)*, în SB, Sofia, 1990, 299 sqq.
- Janin 1946 = Janin R., *Les Monastères du Christ Philanthrope à Constantinople*, în REB 4, 1946, 151 ff.
- Janin 1969 = Janin R., *La Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Première partie, Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Œcuménique dans III Les Eglises et les Monastères*, Paris, 1969.
- Mircea = Mircea I.R., *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantins et slaves*, (ed. P. Bojceva), Sofia, 2005.
- The Oxford Dictionary of Byzantium, 1991. Kazhdan Alexander ed., III, New-York, Oxford, 1991.
- Panaitescu = Panaitescu P. P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*, I, București, 1959.
- Patterson Ševčenko 1991 = Patterson Ševčenko N., *Icons in the Liturgy*, în DOP 45, 1991, 45 sqq.

¹⁷ Belting 1994, p. 55; Grabar 1991, 62-65; ODB II, 1099 (Kazhdan); „imaginea care inspiră groază [avarilor] a picturii nepictate” cum o numește Gheorghios Pisides în poemul *Bellum Avaricum*, pe care patriarhul Serghie a înălțat-o pe zidurile cetății (apud Belting 1994, p. 497) ar indica achiropiita lui Hristos: Frolow 1944, p. 95, n. 2.

¹⁸ Bogdan 1968, p. 334; referințele figurative își au, firește, rolul lor în constituirea imaginii: pe lângă cunoscuta versiune militară a *proimionului*, la începutul ilustrării Acatistului de la Prespa, ar putea fi luată în considerare și reprezentarea aceluiași condac 1 în icoana Uspenski – piesă care a contribuit consistent la redactările ciclurilor din Moldova secolului al XVI-lea – ca posibilă sursă pentru familia imperială care asistă, la Humor și Moldovița, procesiunea pe ziduri; prezența împăratului și împărătesei nu ar acoperi o realitate istorică, ci ar consolida o paradigmă a victoriei aduse de energiile dumnezeiești ale icoanei și relicvelor sacre.